

Polgár Ferencné

Életrajz

Györgyit 13-14 év óta ismerem, felületesen. Születetten intelligens, érzékeny, barátságos, nyitott, közvetlen, nagyon kedves embert tisztelhetek benne. Élete utolsó két évtizedéről keveset mond az interjúban, a Venezuelában töltött harmincöt év története is épphogy „összeáll”. Lánya szociológusként dolgozik Caracasban, imádja a trópusi országot. Amikor elváltan egyedül maradt, és Györgyi megkérdezte, nem akar-e vele hazajönni – mert időközben Györgyi is egyedül maradt –, nemmel válaszolt. Györgyi így 1988-ban egyedül hazatelepült, és úgy tudom, nagyon hamar „visszatalált”. Rendkívül aktívan és sűrűn él, sok barátja van, minden érdekli. Évente egyszer-kétszer találkozik a lányával, de a nagy távolság ellenére is napi kapcsolatban vannak, változatlanul intenzíven részt vesz a lánya életében. Huszonéves unokája egy amerikai egyetemen tanul. Györgyi a mai napig a Joint önkéntese.

Az édesanyám szüleit már nem ismertem, de az ő elbeszéléséből tudom, hogy a papája tanító volt, a mamája pedig otthon volt a gyerekekkel. Pakson éltek [Paks – a 20. század első évtizedeiben járásszékhely nagyközség volt Tolna vm.-ben, 1910-ben 12 600 főnyi lakossal. – A szerk.]. Az édesanyám Goldner Irma volt, innen tudom, hogy Goldner volt a családnevük. Anyám mamájának nevét ismerem, Gutman Júliának hívták, de hogy ők honnan származtak, már nem tudom, szerintem szintén Magyarországról. Tíz gyermekük volt, akik felnőttkorukban szanaszét szóródtak. Voltak, akik Sárvárra [Vas vm.], voltak, akik egyéb helyekre kerültek, nem nagyon ismertem őket, kivéve anyám két leánytestvérét, akik mind a ketten Gyöngyösön [Heves vm.] éltek, illetve oda kerültek. Az egyik férjhez ment, a másik ment vele, és soha nem ment aztán férjhez

Édesanyám sokat mesélt nekem arról, hogy kiskorában színésznő szeretett volna lenni, és a papája meg is ígérte neki. Akkoriban – az édesanyám 1883-ban született – nem volt olyan nagy divat ilyesmiről vidéken beszélni. Úgy látszik, elég felvilágosult papája volt, mert 12 éves korában azt mondta neki, hogy ha felnőtt, és elvégezte már az iskoláit, akkor eljön vele Pestre, és megpróbálják. Még ugyanabban az évben a papája meghalt. Aztán már a mamája maradt csak, aki egyedül nevelte, amennyire tudta a tíz gyereket. Hogy az édesanyám hogyan került össze az édesapámmal, aki viszont keszthelyi volt, nem tudom pontosan.

Az apámat Singer Edének hívták, Keszthelyen született, 1879. szeptember 29-én [Keszthely – járásszékhely nagyközség volt Zala vm.-ben, 1910-ben 7500 főnyi lakossal. Járási szolgabírói hivatal, járásbíróság, adóhivatal, közjegyzőség stb. működött a településen; volt katolikus főgimnáziuma, polgári leányiskolája, valamint állami gazdasági akadémiaja (1798 óta) és

mintagazdasága. Keszthelyen volt hg. Festetics Tasziló 140 ezer holdas uradalmának a központja. – A szerk.]. Nagyapám, Singer Ignác, azt hiszem, kántor volt. Apám már egyetemista volt, amikor 1902-ben Simaira magyarosította a nevét. Akkoriban egyetlen Simai nevezetű család volt egész Magyarországon. Apám a keszthelyi katolikus főgimnáziumban érettségizett, majd Pesten, a bölcsészkaron folytatta a tanulmányait. Anyámmal Pesten ismerkedtek meg. Amikor végzett az egyetemen, és már állása is volt, összeházasodtak. Az édesapám nyelvész volt, magyar-német-görög-latin szakos tanár. Középiskolában kezdett tanítani, és tudomásom szerint még a Magyar Tudományos Akadémiától is felkérték, hogy hagyja el a hitét, mondván, hogy akkor jobban tudják támogatni, nagyobb esélye van arra, hogy a tudásának, szorgalmának, érdemeinek megfelelő munkát találjon. Bár apám nem volt vallásos, ősei hitéhez, zsidóságához ragaszkodott. Nem tért ki, pedig ezzel megalapozhatta volna a jövőjét a szó szakmai és egzisztenciális értelmében egyaránt. Az egyetemen nagyon jó tanárai voltak, Beöthy Zsolt, Gyulai Pál, Simonyi Zsigmond, Négyesy László [Beöthy Zsolt (1848–1922) – irodalomtörténész, esztéta, a budapesti tudományegyetem tanára, az MTA tagja volt; Gyulai Pál (1826–1909) – irodalomtörténész, kritikus, az MTA tagja, a budapesti tudományegyetem tanára volt. A 19. század második felében meghatározó volt kritikai és irodalompolitikai tevékenysége; Simonyi Zsigmond (1853–1919) – Budapesten, Lipcsében, Berlinben és Párizsban végezte tanulmányait, egyetemi tanár, az MTA tagja volt, a Magyar Nyelvtörténeti Szótár szerkesztője, a „Nyelvtudományi Közlemények”-et, valamint a „Nyelvészeti Füzetek”-et szerkesztette; Négyesy László (1861–1933) – irodalomtörténész és esztéta volt, az MTA tagja, a budapesti tudományegyetem, majd a Pázmány Péter Tudományegyetem tanára, számos verstani mű szerzője. – A szerk.]. Nagyon sokat levelezett különböző tudósokkal. Anyám pedig otthon maradt – öten voltunk testvérek.

Először csak négy gyerek volt, aztán én, teljesen véletlenül, a legkésőbbi időben születtem. Az apámról nagyon kevés emlékem van, mert 3 és fél éves voltam, amikor nagyon hirtelen, spanyolnáthában meghalt [A spanyolnátha influenzaszerű megbetegedés volt, ez idézte elő a 20. század első nagy járványát, amelynek 1918–1919-ben 20-21 millió áldozata volt. Magyarországon 1918 októberében például 44 ezren haltak meg a betegségben. – A szerk.]. Apámat teljesen véletlenül éppen az 1919-es kommunista rezsim [lásd: Tanácsköztársaság] alatt nevezték ki gimnáziumi tanárnak. Ez szerencsétlen egybeesése volt a dolgoknak, a kinevezésnek semmi köze nem volt az aktuális politikai rendszerhez. Apám pályája emiatt teljesen derékba tört, a Horthy-rezsim alatt se tanári állást, se egyéb, a végzettségének megfelelő állást nem sikerült kapnia [Egy Zala megyei életrajzi kislexikon (www.dfmk.hu/zalaiak/) a következőket közli róla: „Simai Ödön (!). Eredeti neve Singer volt. 1903-ban tanári oklevelet szerzett, 1919-ig Budapesten tanár, utána magántisztviselő. Főleg a felvilágosodás korának irodalmával, nyelvi változásával foglalkozott. Fontosabb művei: Márton József mint szótáríró. Bp. 1902.; Dugonics András mint nyelvújító. Bp. 1904.; Mohács a magyar költészetben. Mohács, 1905.; Kazinczy Ferenc nyelvújítása. Bp. 1912.” – A szerk.]. Bécsbe ment, és ott kezdett valamit dolgozni. Anyám úgy tartotta el a négy gyereket, hogy kijárt Bécsbe vonattal, és nagyon sok ruhával a testén jött vissza. Nagyon vékony volt, így sokszor öt-hat drága ruhával jött haza. Jól tudott varrni, és ügyesen eladogatta a ruhákat. Amikor meglátogatta az apámat, ennivalót vitt ki neki, és visszafelé jövet hozta haza a ruhákat. És amikor elmúltak ezek a szerencsétlen évek, az apám visszakerült, már nem tanított – nem taníthatott –, hanem nyelvészeti tanulmányokat írt [A föllelhető források szerint Simai Edének 1919 után már nem jelent meg publikációja. – A szerk.], s dolgozott, amivel megbízták. Egyébként könyvelést is vállalt, azt hiszem, döntően ebből éltünk. 1925-ben születtem, amikor a legidősebb testvérem,

Borbála 19 éves, a legfiatalabb, Magdolna 13 éves volt. A két lánytestvérem között két fiútestvérem, Endre és László született két-kétévente. És 13 év után, nagyon későn, megint egy lány, én születtem.

Anyukám elmesélte nekem, hogyan történt a születésem, illetve az erről szóló családi legendát. Tulajdonképpen elmondta a gyerekeinek, hogy őneki lehet most még egy gyereke, de ők, a szülők már idősek. (Amikor én születtem, anyukám 44 éves, az apám három évvel idősebb volt.) Apám megkérdezte a testvéreimet, hogy vállalják-e azt, hogy ha övelük történik valami, nekem a gondomat fogják viselni. Péntek este, amikor elmennek a templomba, és amikor az apám rájuk néz, a lányokra felnéz [„Felnéz” – azaz felnéz a karzatra, ahol a nők tartózkodnak a zsinagógában. Az ortodox zsinagógában ugyanis a nők nem vegyülhetnek a férfiak közé, különválasztott hely, (sokszor ráccsal vagy függönnyel is ellátott karzat) van számukra fenntartva. – A szerk.], bólintanak a fejükkel, ha ezt vállalják. Ez a történet a családi legendárium rám vonatkozó nagyon kedves epizódja. Nem olyan nagyon kedves abból a szempontból, hogy mennyivel jobban tették volna, hogy ha nem teszik ezt a fogadalmat. Nem amiatt, mert úgy érzem, hogy keserű vagy rossz volt az életem, hanem mert szerintem nem éri meg a sok küzdelem. Sokszor járt az a fejemben, hogy a nagy dolgok mennyire a véletlenül múlnak. Az apám 1929-ben megkapta a spanyolnáthát, és négy nap alatt meghalt szegény.

Anyám minden gyermekét otthon hozta a világra, mert az apám azt mondta, hogy neki nincs ideje kórházba járni, és azt akarja, hogy a közelében legyen a családja. Egy nagyon nagy, ötszobás lakásban laktunk, az Irányi utca 61. földszint 1-ben. Átlagos középpolgári család otthona volt, kényelmes, praktikus, talán egy-két perzsaszőnyegünk volt, semmi más rendkívüli momentumra nem emlékszem. Két lány dolgozott nálunk, ha jól emlékszem. A szomszédokkal anyámnak mindig jó kapcsolata volt, legtöbbjük zsidó volt.

Ahhoz a teljesen asszimilált budapesti középpolgári zsidósághoz tartoztunk, amely származásához ragaszkodott, de zsidóságát már nem feltétlenül a vallás mentén és csakis az által határozta meg. Péntek este, annak ellenére, hogy abszolút nem voltunk vallásosak, elmentünk a Dohány-templomba. Élt a családban egyfajta kötődés, az ősök és a szokások tisztelete, de szigorú vallásosság vagy hittantanulás nem volt. Különösen a papámra nem volt ez jellemző, mert ő egy szabadgondolkodó volt, talán azért, mert tanult volt. A testvéreimnek volt bár micvója, nekem báb micvóm, 13 éves koromig böjtöltem is a böjtnapokon, hol félnapot, hol egészet [A zsidó hagyomány szerint a gyerekek 9 éves korukig egyáltalán nem böjtölnek. 9 éves koruktól kezdve lányok esetében 12, fiúk esetében 13 éves korukig félnapot böjtölnek, és csak bár/báb micvójuk után kell böjtölniük egész nap. – A szerk.]. A szüleimnek egyébként polgári esküvője volt. A szombatot talán megtartottuk, de a többi zsidó ünnepet nem. Anyám nem vezetett kóser háztartást. A szüleim abszolút világi beállítottságú zsidók voltak, döntően hasonló gondolkodású zsidó barátai voltak. A baráti körükhöz többnyire zsidók tartoztak, de nem feltétlenül. A háború előtt nem emlékszem durva, antiszemita megnyilvánulásra, talán azért sem, mert zsidók között éltem, a házukban és az iskolában is egyfajta biztonságot éreztem.

Az idősebbik bátyám, Endre a MIKÉFE-nél tanult bőrdíszművességet. A másik bátyám, László érettségi után valamilyen főiskolát végzett, és nagyon fiatalon nagyon magas állásba került, 24-25 évesen cégvezető lett egy nagyvállalatnál, amit Quittnernek neveztek. A kisebbik lánytestvérem, Magda gimnazista volt, a zsidó gimnáziumba járt, amikor születtem. A legidősebb testvérem, a

nővérem, Bori 22 éves korában megbetegedett tüdőbajban. Akkoriban ez gyógyíthatatlan betegség volt, hat éven keresztül próbálták gyógyítani, egy nagyon aranyos orvos járt hozzá, végül már töltötték a tüdejét, és 28 éves korában meghalt. Akkor voltam én kilenc éves. Bori egyetlen testvérem volt, ha jól emlékszem, bölcsészkarra járt. Emlékszem, nagyon szép, aranyos, bűbájos teremtmény volt, nemcsak kívül, lelkileg is. Különböző is, a testvéreim nagyon dédelgették, és különösen Magda a szüleinknek tett fogadalmának maximálisan eleget tett, sőt azt többszörösen túlteljesítette.

Miután három és fél éves voltam, amikor apám meghalt, hatéves koromra anyukám úgy gondolta, hogy ő jobban tud gondoskodni magáról is és a családról is, ha nem kell velem foglalkoznia. Erről nem tudok részleteket, csak azt tudom, hogy többszöri utánjárás után nagy nehezen elintézte, hogy mint félárva bevettek a zsidó árvaházba. És egyszer csak hatévesen, egyik napról a másikra, a meleg és barátságos családi fészekből bent találtam magam egy egészen idegen környezetben, se anyám, se testvéreim, se a lakás, semmi. Anyámék fölkészítettek, valószínűleg elmondták, hogy ennek így kell lennie, mert az anyuka, meg így, meg úgy, és majd meg fogunk látogatni, és haza is tudsz néha jönni. De ez földolgozhatatlan volt a számomra. Olyan tragédia volt ez számomra, amire mind a mai napig emlékezem, és egész életem folyamán emlékeztem. Nem volt az olyan komor hely, csak a lakáshoz képest borzasztóan furcsa. És az történt, hogy nem vetkőztem le, a hátitáskát nem vettem le magamról. Elvittek az iskolába a többi gyerekekkel, és az iskolában is felöltözve és hátitáskával ültem – erre is emlékszem. És reggeltől estig sírtam. Amikor eljött az első péntek este, templomba vittek minket, és fönt lehettek a hozzátartozók, akkor emlékszem, jöttek a testvéreim, és anyuka hozta a kedvenc kalácsomat, a kakaós kalácsot, nem tudtam se enni, se beszélni, csak sírtam, sírtam. A második héten azt mondták, hogy nem tudnak velem mit kezdeni, és hogy tönkre fogok menni. Nemcsak éhségstrájkba kezdtem, hanem levetkőzni se akartam, semmihez az égvilágon nem akartam hozzányúlni. Emlékszem, hogy az idősebbik bátyám jött értem, volt a kezében egy nagyon szép sétabot, és engem bevittek az irodába. Mint utólag megtudtam, tulajdonképpen nem akartak engem kiengedni, mert ha valaki oda bekerült, nem mehetett vissza az otthonába. És állítólag a bátyám azért hozta magával a botot, hogy szétveri az összes ablakot, ha nem engednek ki. A második hét végén hazavittek, és beíratkoltak a rendes elemi iskolába. Ez volt gyermekkorom legnegatívabb élménye.

Mivel a legidősebb nővérem, Bori még élt, amikor én kisiskolás voltam, és ő hol szanatóriumban, hol otthon volt, egy vagy két osztályt, már nem emlékszem, Keszthelyen, a nagymamánál jártam, aki elemi iskolai tanító volt. (Ő az egyetlen a nagyszüleim közül, akit ismertem.) Egy nagyon aranyos, a szememben rettenetesen öreg néni volt, aki együtt lakott egy lánytestvérével, Mari nénival, aki szintén nagyon öreg volt. Tündérien beszéltek, keszthelyi, Balaton környéki tájszólásban. Bennem maradt, ahogy amikor nyaralni vittek később is oda – nem csak erre az iskolai tanévre –, azt mondta, hogy „Eriggyél, fiam, fürödni”.

A két nagynéném – az apám két testvére – Keszthelyen maradt, a többi testvér máshova került, Pécsre, Mohácsra stb. A két nagynéni, folytatva a családi hagyományokat, szintén tanító volt. Nem szerettem őket, mert abba az osztályba jártam, ahol ők tanítottak – természetesen több osztályt tanítottak, és gondolom, a másodikat és a harmadikat végezhettem ott vagy annak egy részét, de a másodikat biztosan. Meg akarták mutatni, hogy ugyanúgy bánnak velem, mint a többiekkel, nincs kivételezés. És bizony az egyikük megpofozott, amihez nem voltam hozzászokva. A családban mindig nagyon szeretetteljes hangnemet uralkodott, és nagyon szépen és tiszteletteljesen viselkedett mindenki egymással. A kisebbik bátyámtól egyszer kaptam egy pofont, amiért nem

tudtam megtanulni azt, hogy anyukámat ne tegezzem. Ugye mint kicsinek meghagyták, hogy tegezzem, de mikor már iskolába kezdtem járni, vagy nagyobb lettem, és még mindig tegeztem anyukámat, akkor egy pofon kíséretében megtanultam, hogy anyukát csak magázni lehet. Ez a két pofon, illetve az árvaházi szörnyű élmény volt gyermekkorom három emlékezetes negatív momentuma.

A fiatalabbik nagynénémet, aki már fiatal korában is úgy nézett ki, mintha öreg lett volna, mert hófehér haja volt, később elvitték [deportálták]. A nagymamát nem, ő sokkal előbb halt meg. A másik nagynénémet, akit Szerénnek hívtak, amiért a katolikus gimnázium tornatanárához ment feleségül, a család nemcsak hogy kitagadta, de jelképesen el is temették – így szól a családi legenda [lásd: vegyes házasság]. Ő buzgó, hithű katolikus lett. Amikor a férje nagyon rövid házasság után hirtelen meghalt – gyerekük soha nem volt –, ő egész életében özvegy maradt, és teljesen belevetette magát a katolikus vallásba. Az apácák bújtatták, és azt hiszem, hogy az élete utolsó éveit is apácák között élte le, mert befogadták. A nővérem később is tartotta vele a kapcsolatot.

Az édesanyámmal nagyon jó kapcsolatom volt, de nem a mai értelemben vett szoros kapcsolatról volt szó. A kor szokásának megfelelően a szülők nagy tiszteletben, egyfajta piederstälön álltak, ami nem engedte meg, hogy nagyon közel kerüljünk egymáshoz. Azonkívül nagy volt a különbség, nem egy generáció, hanem legalább kétgenerációnyi, és így tulajdonképpen a nálam 13 évvel idősebb, a korban hozzám legközelebb álló nővérem, Magda nevelt. És mivel 16 éves koromra az öt testvérből ketten maradtunk (a bátyáim munkaszolgálatosként pusztultak el), Magdával élete végéig, az 1990-es évekig borzasztóan szoros, meleg, bizalmas, szeretetteljes kapcsolatban voltam. Magda volt az, aki rányomta bélyegét az egész életemre. Bűbajos teremtés volt nemcsak kívül, hanem leginkább belül, lelkileg. És tényleg az a típus volt, aki a saját személyénél előbbre helyez másokat, főleg engem (és később a gyermekemet).

Magda a zsidó gimnázium büszkesége volt, nemcsak a tanulásban, a sportban is. Tornaversenyeket nyert. Orvos szeretett volna lenni, egy évet el is végzett az orvostudományi egyetemen. Az első év után azonban – a gazdasági világválság [lásd: 1929-es gazdasági világválság] miatt bevezetett kényszerintézkedések következtében – megvonták az ösztöndíját [Valószínűleg a tandíjmentességet veszítette el, nem ösztöndíjat vontak meg tőle. – A szerk.], anyukám pedig nem tudta fedezni a tanulással járó költségeket. A testvérem így kimaradt. Mivel nagyon jól beszélt németül, franciául és angolul, egy szállítási vállalatnál helyezkedett el.

Gyerekkorukban, az első világháború után, a kisebbik bátyám és ő – tíz és hét évesek lehettek – egy, a Nemzetközi Vöröskereszt által szervezett akció keretében Angliában töltöttek másfél vagy két évet. A háború sújtotta országokból olyan gyerekeket láttak vendégül, akiket nehezen tartottak el. Akkor lehetett az apám éppen Bécsben. Így került az egyik testvérem Manchesterbe, a másik Birminghambe. Azért tudtak egymásról, nagyon-nagyon rendes családok fogadták be őket. Amikor visszajöttek másfél-két év után, nem tudtak magyarul. És az anyukám mindig mesélte, hogy várta őket, és nem tudott szót érteni velük, teljesen elfelejtettek magyarul.

Aztán beíratta őket az iskolába. Ez a két testvérem mindig is nagyon jól megvolt egymással, de a többiekkel is. Nekem szép emlékeim vannak, de végig csak a nővérem, Magda volt az, akinél végestelen végig éreztem azt, hogy valahova tartozom. Számomra ő jelentette a családot. Mert ő volt az, aki mindig gondoskodott rólam, aki után vágyakoztam, amikor nem volt itt. Aztán elment

dolgozni, és úgy gondolta, hogyha egyetemre nem tud menni, akkor kimegy Olaszországba. Talán két vagy három évig élt Milánóban, egy szállítási vállalatnál dolgozott, és akkor már a német, francia és az angol mellett olaszul is jól tudott, így négynyelvű levelező lett. Nagyon jó állása volt. Anyukámnak nem volt nyugdíja, csak kegydíja, az apám kommün [lásd: Tanácsköztársaság] alatti állítólagos tevékenysége miatt. Ebből semmi sem volt igaz, de mintha fél füllel olyasmit is hallottam volna, hogy apám szabadkőműves volt, és a retorziók emiatt is voltak. Ez szintén a családi legendáriumhoz tartozik, és ez utóbbi variáció már hihetőbb. Magda keresetének egy részét hazaküldte, ez sokat jelentett akkoriban nekünk.

Magdának nem volt gyereke. Még lány korában mondta, emlékszem rá, hogy ő erre a világra nem akar gyereket szülni, mert az sokkal több fájdalommal és sokkal több lelki megterheléssel járna a gyerekekre nézve és rá nézve is. Ugyanakkor engem úgy kezelt, mint akit egész életében segíteni-pályolgatni kell – a szó legszebb értelmében. Pedig hát voltak dolgok, amiket én sokkal reálisabban láttam, mint ő. A nővérem a háború előtt ment férjhez, de már nagyon nehéz idők voltak, ha jól tudom, 25 éves volt. Tulajdonképpen nem sokat élt a férjével, akit Bleier Endrének hívtak, és akihez én nagyon ragaszkodtam. Aztán elvitték Borba [lásd: munkaszolgálat (musz); bori rézbányák], és soha többet nem látta. A nővérem anyósa Pesten élt, és egy szőnyegbombázás alatt halt meg. Nagyon aranyos nő volt. Volt egy öccse is a sógoromnak, ő visszajött a munkaszolgálatból, évtizedekig a Berlin étterem vezetője volt. És akkor a nővérem özvegy lett, és anyukámmal maradt.

Nemcsak a nővérem, az édesapám is nagyon sikeres volt a középiskolában és az egyetemen is. Apám két kitüntetést is kapott a Magyar Tudományos Akadémiától tudományos munkássága elismeréseként. A családukban szép és komoly tradíció volt a tanulásban való maximális teljesítmény, amit akkor én valahogy nemigen éreztem át. Az elemiben én is rendkívül jól tanultam. Bekerültem a zsidó gimnáziumba, ahol a tanárok nagy része a nővéremet is tanította, és állandóan emlegették, hogy bezzeg a nővérem.

Az első és a második gimnáziumi osztályt még jól elvégeztem, de aztán kezdődött a latin, az algebra és a matematika, és én ott elvesztettem minden érdeklődésemet. Most, utólag vagy mentségemre legyen mondva, azt is éreztem, hogy unatkozom, de hát a többiek nem unatkoztak. Soha nem csináltam házi feladatot, hanem ott, az iskolában másokról másoltam le. 12-13 éves koromra más iránt érdeklődtem, a könyvek és az emberek iránt, a magyar irodalom volt az egyetlen, amiből teljesen jó voltam. Sőt, írtam olyan dolgokat, hogy nem is nagyon gondolták, hogy én írtam. Valószínűleg azért, mert a többi tantárgyból olyan komoly lemaradásaim voltak. Kegyelemből engedtek át – már nem is tudom, hányadikban – latinból. Később úgy értékeltem ezt a korszakomat, hogy talán nem voltak olyan tanárok, akik fel tudták volna kelteni az érdeklődésemet. Matematikából igen korán elvesztettem a fonalat, és a lustaságom miatt sohasem találtam meg. Később, amikor a családnak könyvelőre volt szüksége, egész jól megálltam a helyem.

Szóval 16 éves koromban abbahagytam a gimnáziumot. A bátyáim azt mondták, ha nem tanulsz, akkor valamit csinálni kell. Lehet, hogy talán türelmesebbek lettek volna velem egy másik történelmi korban, ha nem 1925-ben születtem volna, és ha nem 1942-t írtunk volna. A bátyám cége révén egy textilgépipari szakiskolába kerültem. Aztán egy selyemharisnyagyárba kerültem, egy speciális körkötőgép mellett dolgoztam, amit – azt hiszem – ma is tudnék használni. Ez

akkoriban egy kifejezetten elit, nagyon jól fizetett szakma volt.

Azonkívül talán szerettem volna divattervezéssel foglalkozni. Jól rajzoltam, amiből felnőtt életemre tulajdonképpen semmi nem maradt. Nagyon szerettek ott engem, a vezetőnő és a munkásnők is, akiknek ruhákat terveztem, amiket aztán meg is csináltattak. Az első időben, amikor odakerültem, nagyon kétségbeestem, mindig sírva mentem haza, mert nagyon csúnyán beszéltek egymás közt. Velem nagyon aranyosak és segítőkészek voltak, nagy szeretettel vettek körül, ebben nem volt semmi hiba. Csúnya és durva szavakat használtak a hétköznapi kommunikációikban, nekik ez természetes volt, én mégis szenvedtem ettől a stílustól, éreztem, hogy ez borzasztóan távol áll az én „köreimtől”. Ott voltam 16 éves koromtól, amíg el nem vittek.

Gyermekkoromban általában a keszthelyi nagymamánál, és később is a Balatonnál nyaraltam, nem anyukámmal, hanem egyik-másik testvéremmel, általában a testvéreim baráti köreihez kapcsolódóan. Nyári szünidőben sokat jártam a Széchenyi-fürdőbe általában a barátnőimmal, akik az elemi iskola óta döntően zsidó származásúak voltak. Anyukám leánykori barátnőivel, volt iskolatársaival barátkozott, velük jött össze. A rokonok egy töredékével tartottuk rendszeresen a kapcsolatot, a legtöbbről tudtam, de nemigen találkoztunk. 1942-ben 16 éves voltam. Éltem a 16 évesek mindennapi életét, dolgoztam, színházba jártam, szerelmes voltam, túlságosan fiatal, hogy a politikai életben lejátszódó drámai események egy kicsit is foglalkoztassanak. Egyébként 1944 márciusáig-áprilisáig, amikortól a saját bőrömön is éreztem, hogy itt most valami más világ van készülóban, még ekkorra sem mondhatom, hogy egy kicsit is tisztában lettem volna azzal, hogy mi készülődik. Túl fiatal voltam, és mint mondtam, eléggé védett miliőben éltem.

Endre, az idősebbik bátyám gyönyörű szép férfi volt. A korához képest túlságosan zárkózott, nehezen oldódó, de a testvéreivel kedves és szeretetteljes volt. Sohasem nősült meg, talán azért, mert apám korai halála miatt egyfajta családfenntartó és családfői szerepet töltött be. Mindvégig velünk élt, anyám gondoskodott róla. Bőrdíszműves-modellező volt, elsőszériás, Magyarországon még nem gyártott új termékeket készített, a Szervita téri híres Csángó család üzletében dolgozott nagyon sokáig. Azt hiszem, egyszer kiment Párizsba is, hogy tovább képezze magát.

Először 1942-ben vagy 1943-ban hívták be munkaszolgálatra, vissza is jött. Mikor másodszor is elvitték, sokáig nem tudtunk róla semmit. Ettől a bátyámtól két tábori levelezőlapot is örök, amelyben, számomra érdekes módon, többek között az iránt érdeklődött az édesanyámtól, hogy én hogy viselkedek. És ebből arra a következtetésre jutottam, mikor már felnőttkoromban elolvastam a lapokat, hogy nem lehettem olyan nagyon kezes bárány, ha ő még onnan is az után érdeklődött, hogy én hogyan viselkedek. Elég lázadó természetem volt, de nem olyan látványosan lázadtam, hanem inkább hagytam, hogy mondják, amit akarnak.

És egyszer jött valaki, aki ismerte őt, és ott volt. Fiatalabb volt, mint a bátyám, de együtt voltak, az illető nem volt zsidó, hanem katolikus, és gondolom, a kerethez tartozhatott. Nem volt az a tipikus keretlegény, ahogy emlegették őket, hanem jobb érzésű volt, és elmondta, hogy tulajdonképpen mi történt. Akik még megmaradtak, azokat elhelyezték egy istállóban. Aztán rájuk gyújtották az istállót, és ott bent égtek valamennyien. Ezek között volt az én idősebbik bátyám. Tehát ő későbben halt meg (mint a fiatalabbik bátyám), és ilyen szörnyű körülmények között [Endre feltehetően Dorosicsban halt meg. 1943. április 30-án Dorosics kolhozfaluban (Ukrajnában, Zsitomir és Korosten között) egy járványos betegekkel zsúfolt pajtát felgyújtottak. Itt 800 beteg volt, közülük talán tucatnyian menekültek meg, a többiek vagy bent égtek, vagy legéppuskázták őket a

keretlegények, amikor az égő pajtából menekülni próbáltak. – A szerk.].

A kisebbik bátyám, László nagyon helyes, nagyon aranyos fiú volt, természetem nem olyan magas, mint az idősebbik bátyám. 32 éves volt, akkor már nyolc éve nős, amikor elvitték. Katolikus felesége volt, egy nagyon bájos nő, aki elég nagy szomorúsága volt az édesanyámnak. Azért is, mert nem zsidó vallású volt, és azért is, mert valóféltben volt, hogy már volt egy férje, és mert talán egy kicsit idősebb is volt, mint a bátyám, de nagyon bájos nő volt. Vele nagyon jó viszonyban voltam, szinte a barátnőm volt. Nagyon szerették egymást a testvéremmel, aki csak úgy szólította őt, hogy Szívecske. Az egész nyolc éven keresztül soha nem szólította másképp. Nagyon szép pár voltak. Aztán 32 éves korában, talán 1943-ban elvitték büntetőszázadba. Azért került oda, mert feljelentették, hogy katolikus felesége van, és hogy vezető állásban van. Három napon belül meghalt. Ezt a századot, ahogy akkoriban hallottuk, és egy kicsit utánakutattunk, aknamezőre vitték, minden eszköz és kiképzés nélkül. Amikor felnőtté lettem, anyámnak nagyon sokszor mondtam, milyen jó, hogy 24 évesen a bátyám megnősült, így volt nyolc boldog éve, és ezt ő, az anyám nem tudta volna pótolni. Anyám igazat adott nekem. Anyámnak az is nagy fájdalma volt, hogy László korán megnősült, és nem maradt a családban, hogy amikor végzett, segíthette volna. Valami fiatalkori tüdőbaj miatt a bátyám feleségének nem lehetett gyereke. Ez a sógornőm nagyon sokáig élt, és a harmadik férjét is túlélte. Meg is látogattam, amikor külföldről visszajöttem.

Akkoriban nagyon megrendített a testvéreim halála, de nem tudott sokáig megrendíteni, mert aztán engem is elvittek. A későbbiek folyamán olyan rettenetes idők jöttek, hogy kiestek az életemből, nem voltak jelen a memóriámban. Annyi minden rakódott rám, annyi minden történt velem, annyi felé voltam, annyi dologban kellett részt vennem, hogy egyszer csak azt kérdeztem magamtól: hogy létezik, hogy olyan keveset gondolok rájuk? Kiestek az életemből. Ez elég fájdalmas volt.

Amikor a csillagos házban laktunk, akkor már nem jártam dolgozni. Otthon maradtam, de nemsokára elvittek dolgozni a téglagyárba. Csillagos ház 1944 áprilisától lettünk. Ekkorra a testvérem, Magda már megözvegyült, és velünk lakott. Az Elemér utca 16-ban laktunk, a második emeleten, kétszobás lakásban, és a csillagos ház kijelölése után odaköltözött hozzánk egy unokatestvér-rokon, egy idősebb nő a két lányával, akinek a férje akkor már, azt hiszem, nem élt. Ők a Dózsa György út és az István út sarkán laktak. A mi kétszobás lakásunkban laktunk hatan, anyuka, a testvérem, én és ők hárman.

Már a csillagos házban laktunk, amikor volt egy udvarlóm, egy nagyon-nagyon aranyos fiú, Erlich Robinak hívták. Az édesapjának az Ó utcában volt grafikus műhelye, és azt tanulta ki ő is. Hét vagy nyolc évvel idősebb volt, mint én, és valójában a nővérem társaságához tartozott, a nővérem mutatta be nekem. Kedveltem őt, de túl fiatal voltam a szerelemhez, de azt azért éreztem, hogy ő egy nagyon helyes valaki, és nagyon jó szívvel van irántam a családjával együtt. A családjával, a testvéreivel nagyon jó barátságba kerültem, különösen a húgával, Hédivel. A Robi szülei sokkal modernebb, felszabadultabb szülők voltak, mint az én anyukám, aki nagyon féltett engem. Robi édesapja az első világháború hadirokkantja volt, az egyik karja hiányzott, de ezzel együtt nagyon jól tudott dolgozni, bár természetesen nem ő dolgozott, ő többnyire csak ült, és a Robi dolgozott mellette. Robi érettségizett, csodálatosan tangóharmonikázott, csodálatosan zongorázott, és ráadásul egy matematikai tehetség volt. Nagyon aranyos volt, és nagyon szelíden bánt velem.

Beteg is volt, mint azt megtudtam. Az Andrássy úton, a Bábszínház helyén volt valami kis színház, és egy nap odamentünk, és azt vettem észre, amit már előzőleg is, hogy rengeteg vizet iszik, és hogy minden szünetben rögtön rohan a büfébe üveges vízáért. Akkor elég csúnya módon a szünetben az utcán azt mondtam neki, hogy legjobb lenne, hogyha egy slaugot hozna magával, mert annyi vizet iszik. S akkor elmesélte nekem, hogy amikor az édesapjával egyszer mentek hazafelé valahonnan, megcsúszott, és egy járda szélébe ütötte be a tarkóját, és ekkor megsérült egy bizonyos mirigy, ami a víz feldolgozására szolgál. Azért kell annyi vizet innia, mert az agyának ez a része gyakorlatilag nem működött. Robi egyébként teljesen egészséges volt. Nagyon rosszul éreztem magam, a mai napig emlékszem az esetre. Elkövetkezett az az idő, amikor elvitték munkaszolgálatosnak. Az édesapját nem hívták be, mert hadirokkant volt, de az apja azt mondta, hogy őnélküle nem megy sehova, és hogy vele megy, mert ő tudta, hogy mi a fia baja, és hogy ő szerez majd vizet. Mind a ketten meghaltak nagyon rövid idő alatt. Mielőtt engem elvittek volna, akkor már tudtam, hogy ők már nem élnek. Azért is emlékszem erre olyan élesen.

Nem tudom, hova vitték őket, nem hiszem, hogy Oroszországba. Emlékszem, hogy mentem a családhoz érdeklődni, hogy mi van a Robival, meg talán írt is nekem, de nem sokáig, mert nagyon rövid idő alatt történt mindez. Hédi, a húga férjhez ment közben a vőlegényéhez – azt is elvitték, de aztán visszakerült, kisgyermekük is lett aztán, szóval megmaradtak, a mama is megmaradt, de a papa és a Robi elpusztult.

Még a csillagos ház előtt történt, hogy a házba került Clopot Feri, aki Romániából, Kolozsvárról menekült Magyarországra, a papája cipőgyáros volt. A 'clopot' az egyetlen szó, amit tudok románul, harangot jelent. Egy rokonunkhoz ment lakni, és így ismerkedtünk meg. Gyakran járt hozzánk, és sokat beszélgettünk, és beszélt arról, hogyha túléli, akkor milyen jó lenne, ha Kolozsvárra visszamehetne, és vele mennék. Amikor elvitték munkaszolgálatosnak valahova Budapest területére, üzent, amelyben finoman célzott arra, hogy úgy tudja, hogy akik nősek vagy megnősülnek, azokat nem viszik el Budapest vagy Magyarország területéről. Erre a nővérem és én összeszedtük az irataimat, és fölültünk a villamosra azzal, hogy elmegyünk, és megkeressük őt. Azt tudtuk, hogy hol van, mert tudtuk, hogy honnan üzent, és hajlandó voltam névházasságot kötni vele, hogy ő Magyarországon maradhasson, és így megmeneküljön. Akkor mindenki igyekezett segíteni mindenkin. El is mentünk, azt hiszem, Kőbánya felé, de mire odaértünk, kiderült, hogy előző nap mentek el. Clopot Feri elpusztult.

Emlékszem, a testvérem, Magda még kijárt dolgozni egy darabig a csillagos házból, és éltük az életünket. És még csak azt sem mondhatom, hogy elkeseredettek voltunk, mert az olyan mindennapi dolgok, hogy mit fogunk tudni főzni, hogy le kell menni a pincébe, hogy mit viszünk le a pincébe, hogy most bombariadó van, most ez van, most az van, teljesen kitöltötték az életünket.

A házukban volt egy idős nő valamelyik lakásban a fiával. A fiú nemesi származású volt az apja révén, a mama nem, a mama zsidó volt. A papa, nem is tudom, hogy akkor még élt-e, Wyrchlingnek hívták őket, ipszilonnal. A mama nevére nem emlékszem. Az történt, hogy a mamának be kellett jönnie a csillagos házba, és a kisebbik fia is ment vele, nem engedte az anyját egyedül oda. A fiú 20-22 éves lehetett, kijárt, talán dolgozott is, erre már nem emlékszem. Egy szelíd, bohém, nagyon jó kedélyű, aranyos fiú volt. Talán még él, találkoztam vele egyszer. Mentünk az utcán, és azt mondta, hogy ő megpróbál menlevelet szerezni nekem. Ismert valakit, akinek csak a nevét tudta, és azt, hogy egyik intézője az ilyen dolgoknak. Megálltunk a Bethlen

téren egy telefonfülke előtt, és ő valami ezredesnek vagy századosnak a nevében mutatkozott be, telefonon, hogy elmegy oda, és hogy erről és erről van szó, és hogy nagy szívességet tennél nekem stb., és valamiben megállapodtak telefonon. Én meg ott álltam kint. Erről aztán már többször nem esett szó, folytattuk a mindennapi életet. Ennek a történetnek nem lett folytatása.

Kimenni sehova nem mentünk, nem volt kijárás, legalábbis nekünk, gyerekeknek egyáltalán nem. Egyetlen ilyen alkalomra emlékszem, 1944. május 20-ára, ekkor volt a testvérem, Magda születésnapja. És kimentem a sárga csillaggal, és egy akkora orgonacsokorral jöttem vissza, amit sehogy sem tudtam úgy átfogni, hogy a sárga csillag ne legyen eltakarva, mert végül is mindkét kezemmel átfogva tudtam csak a hatalmas orgonacsokorral hazajönni. Általában ennivalót szerezni mentünk ki. Egész jó közösség alakult ki a házban, voltak katolikusok is. A mi közvetlen szomszédunk is egy nem zsidó özvegy nagymama volt a lányával és a fiúunokájával. Az a nő is nagyon rendesen viselkedett, inkább pátyolgatott engem, kedves volt hozzám, és hozott nekem dolgokat.

Elérkezett az október 23. Már előző nap hallottuk, hogy listákkal jönnek, és bizonyos korig elvisznek munkára. Közben megtudtuk – még sokkal előbb talán –, hogy anyám testvéreit és a sógorát elvitték Gyöngyösről, jött tőlük egy lap, hogy „Drágáim, visznek bennünket”. Ez volt az utolsó jel, ami tőlük jött. Az egyiknek, Aranka néninek volt két fia, a másik, a Zsófi néni nem volt férjnél. Aranka néni két gyermeke közül az egyik csak a mostohafia volt, de kétéves korától ő nevelte, mert özvegyemberhez ment férjhez Gyöngyösre. Amikor ő odakerült, vitte a lánytestvérét magával. A kisebbik fia elpusztult a munkaszolgálatban, Aranka néni pedig Auschwitzban. Csak a mostohafiú maradt meg, akinek a felesége még mindig él itt Budapesten, és elég jó viszonyban vagyunk.

A családuknak az a része, amelyik Mohácson és Pécsen élt, teljesen elpusztult. Pécsen élt egy unokatestvérem, aki velem egyidős volt, és állítólag nagyon hasonlított rám, az is meghalt. Akiket vidékről vittek el, azok tudomásom szerint nem jöttek vissza. És milyen halványak már az emlékek! Ez olyan, mint hogyha nem is velem történt volna. De valahogy a legmeggrázóbb az, hogy a testvéreim is elidegenedtek ezáltal, hogy olyan korán elvesztettem őket. Talán, mert olyan fiatal voltam... Egy-egy jelenet, egy-egy dolog jut csak eszembe: a kisebbik testvérem mindig színházba vitt, gyerekelőadásra, a nagyobbik sétálni, és egészében nagyon sokat foglalkoztak velem.

Október 23-án vittek el a csillagos házból. Akiket aznap összeszedtek, mind a KISOK-pályára kerültünk. Nem tudom, hányan mentünk, de hárman jöttünk vissza, köztünk egy távoli unokatestvérem is. Emlékszem egy szomszédnőre, akit Arankának hívtak, és másokra is a házból. Akiket említettem, azokra azért emlékszem annyira, mert az egyik most is él, az unokatestvérem, 89 éves, és teljes szellemi frissességnek örvend, jobban emlékszik a dolgokra, mint én. A másíkról, aki visszajött, nem tudok semmit. Elvittek minket a KISOK-pályára, és abban a nagy tömegben írtam egy lapot a testvéremnek, erre jól emlékszem. Hogy hogy mentünk el? Mint akik sítúrára mennek, bakancsban és hátizsákkal. A hátizsákban ruhanemű, családi fényképek, tisztálkodószerek, több kabát volt, és nagyon fel voltunk öltözve. Lehetett tudni, hogy aki fel van öltözve, az kicsoda. Ennek azért volt jelentősége, mert ez volt az oka annak, hogy nem szöktünk meg. Az Irénkének, akivel együtt laktunk, volt egy vőlegénye, gróf Teleki Kamillnak hívták, és régen udvarolt neki, éppen házasság előtt voltak. A gróf kapcsolatban állt az ellenállási csoporttal és katonatisztekkel is, amiről mi nem tudtunk. A második nap egyszer csak megjelent a KISOK-

pálya kerítésénél, és azt mondta, hogy gyertek – mármint az Irénkének és nekem, talán még az Arankát is vitte volna, mert így hárman voltunk együtt. De nekünk, kettőnknek azt mondta, hogy menjünk vele, tud nekünk helyet, és elvisz minket, kiszöktet. Nem mertünk menni, mert villamosra kellett volna szállni, és abban az öltözékben biztosak voltunk benne, hogy úgylis elkapnak minket. Úgy éreztük, hogy még mindig biztonságosabb a tömegben maradni, mint egyénileg esetleg lebukni, így nem mentünk. Kamill, miután nem sikerült kihozni bennünket, elment a leendő anyósához és a testvéremhez. Az Irénke mostohatestvérét, Bözsit akkorra már elvitték, soha nem jött vissza. Ő volt a Passuth László titkárnője, mikor még bankigazgató volt [Passuth László (1900–1979) – író, műfordító. 1919–1950 között banktisztviselő, 1950-től 1960-ig az Országos Fordító Iroda szakfordítója volt. Írásai a „Nyugat”, a „Szép Szó”, a „Magyar Szemle”, a „Jelenkor”, a „Válasz” stb. hasábjain jelentek meg. Hírnevét elsősorban történelmi regényeivel szerezte. – A szerk.]. Nagyon művelt, több nyelven beszélő nő volt.

Kamill a jövőendő anyósát, anyámat és a nővéremet, hármukat elvitte Budára egy bizonyos Katona nevű katonatiszt családjához. Háztartási alkalmazottként voltak bejelentve, mint akik vidékről menekültek. A szomszédok biztos sejtették, hogy miről van szó, de nem jelentették fel őket. Így megmenekültek.

A KISOK-pályáról elvittek minket. Először napi 15–30, majd 40 kilométereket gyalogoltunk, vidéki helyekre emlékszem, ahol szerintem jelképesen árkot ásattak vagy egyéb hasonló munkákat végeztek velünk. Elszállásoltak és ennivalót is kaptunk, időnként egy-egy tanyán megpihenhettünk, de én mégiscsak arra emlékszem, hogy rengeteget kellett menni. Gönyű felé mentünk, mint ahogy később megtudtam, a határ felé. Pihenésül megállhattunk tanyáknál. Arra is emlékszem, hogy egy éjszaka nagyon nagy bombatámadás volt, és a becsapódások közvetlenül mellettünk voltak. Nagyon-nagyon féltünk, mert vakítóan világos volt minden, mi pedig a padláson leterített szalmán remegtünk, és ha oda becsap, akkor mindnyájan ottmaradunk. Gönyű felé menet, emlékszem, Győrön keresztül mentünk. Éppen reggel volt, az emberek munkába mentek. Hirtelen mellém lépett egy fiatal nő, és az uzsonnáját vagy az ebédjét a kezembe nyomta. Életemben először ettem disznózsíros kenyeret cukorral. Nekik sem volt rendes ennivalójuk. De olyan szépen adták [lásd: halálmenetek Hegyeshalom].

A mi csoportunk 600 nőből állt, férfiak nem voltak, ez a KISOK-pályára összehozott budapesti nők csoportja volt. Azt hiszem, a férfiakat már korábban munkaszolgálatra, a nőket pedig deportálni vagy munkára vitték. Nagyjából, ha jól emlékszem, az 1913 és 1925 között születetteket gyűjtötték össze, hiszen, én voltam a legfiatalabb korú az 1925-ös születésemmel [Braham szerint több alkalommal is felszólították a budapesti zsidó nőket munkára: 1944. október 22-én minden 18 és 40 év közötti – tehát 1904 és 1926 között született – nőt; november 2-án a 16 és 50 év közötti – tehát az 1928 és 1894 között született (varrni tudó) nőket; november 3-án ismét elrendelték a 16–40 éves női korosztály összeírását „a nemzetvédelemmel összefüggő munkaszolgálatra”. Lásd Randolph L. Braham: A magyar Holocaust, Budapest, Gondolat/Wilmington, Blackburn International Inc., é. n. /1988/. – A szerk.] Emlékszem, hogy levelezőlapot is vittünk magunkkal, hogy ha lehet, majd írunk. És írtam is a testvéremnek, hogy itt és itt vagyunk, és nem tudjuk, hogy hova visznek minket. Azelőtti nap, mielőtt elvittek bennünket, azt mondta a testvérem az anyukámnak, hogy túl nagyok a csipetkék a bablevesben. Én pedig azt írtam a testvéremnek, hogy itt se nagy, se kicsi csipetke nincs a bablevesben. Nem tudom, hogy meddig vittük magunkkal a cókókjainkat. Időnként le kellett tenni a hátizsákot, és akkor megmondták, hogy mit lehet továbbvinni – majdnem

semmit. Rengeteg hátizsák maradt az úton. Emlékszem, eltettünk egy teljesen ismeretlen családi albumot, amit sokáig vittünk magunkkal. Gyönyörű képek voltak benne, talán azért is vittük el magunkkal, hogy nézegessük. Aztán attól is megváltunk. Nem tudom, mennyi idő alatt, de november végére elérkeztünk Gönyűre, ahol hajóra tettek minket, és elvittek Dachaubá, ez volt az első állomás.

Mint utólag kiderült, tulajdonképpen Dachau egy valóságos szanatórium volt, ahol politikai foglyokat tartottak. Minket egy különálló részben helyeztek el tiszta priccsekre, enni is adtak – még parizert is kaptunk, ha jól emlékszem –, és inni is lehetett meg tisztálkodni. Egész nap ott voltunk, járkáltunk, nem csináltunk különösebben semmit. Azt hiszem, már nagyon kevés holmink volt akkor, de valami még mindig megmaradt. Hat vagy nyolc napig voltunk ott. Utána vagonokba tettek minket, és Ravensbrückbe vittek. Utólag úgy számoltam, hogy körülbelül tizenkét napot töltöttünk ott. December 19-én indultunk tovább. Ravensbrückben hatalmas sátrak voltak, ahol sem lefeküdni, sem ülni nem lehetett, annyian voltunk. Ott láttunk először Auschwitzból jötteket. Ez olyan megrázó élmény volt, amit fényképszerűen magam előtt látok: tőlünk távol állt egy csoport ember, nők csíkos kabátban, és nem volt már emberi külsejük. Legalábbis a mi akkori fogalmaink szerint nem tartozhattak bele. Rettenetes volt. Nem tudom, hogy továbbvitték-e őket aztán, vagy hova kerültek. Aztán magunkkal kellett foglalkozni, mert aludni kellett, leginkább állva vagy egymásra támaszkodva, olyan borzalmasan szűkösen fértünk el.

Ennivalóra nem emlékszem, de valami biztos volt, ha életben maradtunk. Arra emlékszem, hogy sorba kellett állni a mosakodáshoz. Két sor volt, az egyik a bemenetel, akkor még nem tudtunk a gázkamrákról, tehát nem volt az, hogy most gázkamrába megyünk. Nem oda vittek, de akár vihettek volna oda is, akkor se gondoltunk volna rá, mert erről akkor még nem hallottunk. Aztán bementünk, még a saját ruhánk volt rajtunk, és talán kabát is, meg talán még csomag is, nem tudom. Le kellett mindent tenni, és csak a cipő maradhatott rajtunk. Rajtam egy jó erős magas szárú cipő volt, anyukám csak ebben engedett el, amit még a gimnáziumi éveim alatt csináltatott nekem. Abban jöttem vissza, azt soha nem vették el, és a harisnyába talán dugtam egy ollót, gondoltam, majd ha kijövünk, megkeresem a ruháimat. Igen ám, de nem ott jöttünk ki, ahol bementünk, hanem megfürödtünk, mindenkinek levágták a haját, az enyémet nem, hogy miért nem, talán véletlen folytán kimaradtam, nem tudom, és én nem is tiltakoztam, nem lehetett ott tiltakozni. Ez elég nagy baj volt, mert sokkal kellemetlenebb volt így a tisztálkodás, azonkívül ki is hullott. Szóval nem volt jobb, hogy nem volt levágva. Ahogy kifelé mentünk, odadobtak nekünk egy pultról valami ruhaneműt, mert a régit már nem kaptuk vissza. Se bugyi, se kombiné, semmi. Ahogy jöttünk ki, nekem egy bokáig érő, átlátszó nyári ruha jutott fehérnemű nélkül, vizes fejjel decemberben, és a cipőm meg a harisnyám.

Kifelé jövet, azok, akik befelé mentek, odadobáltak nekünk holmikat, kinél mi volt, és nekem valami rózsaszínű flanel rongy jutott, amit úgy, ahogy magamra tudtam teríteni, elég nagy volt, olyan takarószerű. Ez volt velem tizenkét napig. Nem fáztam, mert a sátorban annyian voltunk. Hogy hova jártunk végére, és hogy tisztálkodtunk-e? Valahogy biztosan. És ki lehetett menni, mert különben saját magunk alá kellett volna piszkítani. Egymásnak tudtunk dőlni, de rettenetes volt, mert annyian voltunk, hogy jóformán csak állni tudtunk. Leülni is csak úgy volt lehetséges, ha nagyon sokan fölálltak. Szóval ez a tizenkét nap Ravensbrückben rettenetes volt. De ugyanakkor, ha így visszagondolok, nem volt kínzás. Ez maga volt a kínzás. De mégis közösségben voltunk, ugyanaz jutott neked, mint a többiek.

Aztán vagonokba raktak minket, és úgy – szerintem szándékosan –, hogy kevesen legyünk, ami azt jelentette, hogy megfagyhattál. Én abban a nyári ruhában... Olyan hatan, nyolcan, tízen lehettünk egy vagonban. És ezek szerint túléltem, és talán a többiek is. A körülbelül hatszáz nő közül voltak, akik az úton meghaltak. Tudok olyanról, aki még Magyarországon meghalt, és tudok olyanról is, aki meghibbant, nagyon helyes fiatal nő volt. Ezek fátyolos emlékek. S akkor elvittek minket vagonokban Berlin külvárosába, Spandauba, a börtönbe [Spandauban egy hatalmas börtön volt, amely ez idő tájt munkatáborként működött, az ide deportáltak egy, a tábortól néhány kilométerre lévő hadiüzemben dolgoztak. – A szerk.]. A börtön akkor hatalmas, sok épületből álló táborkomplexum volt. Mi egy hatalmas, téglából épült hangárba kerültünk, ami tele volt háromemeletes ágyakkal, priccsekkel, szalmazsákokkal, pokrócokkal, meg talán kályha is volt egy-egy helyen. Beláthatatlanul nagy hely volt. Az ágyak alacsonyak voltak, a harmadik emeleti ágyak fölött a hangár beláthatatlan magassága valahogy oldotta a zsúfoltságot. S akkor aztán valahogy elhelyezkedtünk. Én már betegen érkeztem, valószínűleg tüdőgyulladásom volt, és ettől a tüdőgyulladástól, mint az később kiderült, a hallóidegeimnek a tizenöt százaléka elhalt. Borzasztóan magas lázam volt, és minden, ami ezzel járt, gyógyszer pedig nem volt. Valahogy ki kellett lábalnom. Akikkel együtt voltam, és akik törődtek velem, csak biztattak, hogy gyere csak ki reggel, mikor sötétben, hajnali öt órakor, a hatalmas farkaskutyák ugatása és a kápók ordítása közepette ki kellett menni. Ekkor szedték mindig össze, akiket munkára vittek.

Kezdetben szerencsére nem kellett dolgoznom, a végén már mindenki ment dolgozni. A legtöbb időt, hat vagy nyolc hónapot itt töltöttem el. És hogy hogyan gyógyultam meg, és mikor mentem dolgozni, arra nem emlékszem, de minden reggel ott voltam az appelplatzon, mert nem akartam a társaimtól elszakadni. Arra sem emlékszem, hogy mit csináltunk, amikor nem dolgoztunk kint egy hadiüzemben, ahol rabszolgákként dolgoztunk, léghárító lövedékeknek a hüvelyét gyártottuk. Nagyon nagy gyár volt, lehet, hogy más dolgokat is gyártottak, de én csak arról a részlegről tudok, amiben én is dolgoztam. A gyár úgy három-négy kilométernyire volt a tábortól, körülbelül egy órát tartott oda az út. A munkaidő tizenkét óra volt naponta, óriási súlyokat emeltünk, toltunk. Német munkások irányítottak minket a gyárban. Különösebben nem beszéltünk velük, és ők sem beszéltek velünk, de amikor szóltak hozzánk, akkor rendesek voltak, némelyik még az ételét is megosztotta velünk. Megengedték, hogy egyszer-egyszer ráüljünk a fűtőtestre, mert nagyon hideg volt ott is. Amikor bombatámadás volt, akkor kivittek minket a szabadba – mert ugye lent, a pincében ők voltak, a munkások vagy nem is tudom, kik –, meg azért is, hogyha ki van világítva, lássák, kik fekszenek ott a fűvön vagy a hóban. Mert látszott rajtunk, mindannyiunkon csíkos rabkabát volt.

Ezen a helyen regisztráltak minket először. Az én számom a 13744 volt. Még mindig megvan az eredeti spandau-i szalag, rajta bélyegző és a nevem: Simai Györgyi, a szalag rá volt varrva a kabátunkra. Ez az egyetlen, amit elhoztam magammal.

Enni reggel valami barna lét és barna kenyeret kaptunk, az egész leginkább a sárhoz hasonlított. Napközben semmit sem kaptunk, este pedig a szokásos híg lötty egy csajkában. Az eredetileg hatszáz nőből május első napjaira talán tíz-tizenöt százalék maradt életben. Emlékszem, az utolsó napok holttesteit is velünk együtt szállították el Spandauból, többet deszkaládába préselve, és hogy ez lehetséges legyen, az egyik kápó lábbal jól megtaposta a holttesteket a ládában. Egyetlen nőnek vagy férfinak az arcára sem emlékszem, akik felügyeltek ránk. Az agyam valószínűleg törölte őket az emlékezetemből, hogy ne a személyekre, hanem a gyalázat egészére mint olyanra

emlékezzek.

1945. május 6-án érkeztünk Oranienburgba [Ez a sachsenhauseni koncentrációs tábor egyik altábora volt. – A szerk.], május 8-ra eltűntek a német felügyelők és a kápók. Állítólag Oranienburgban is volt krematórium, én nem láttam, pár nappal korábban állítólag az angolok szétbombázták. A fekvőbetegek a táborban maradtak, egy kis csoporttal elindultunk az erdő felé, jóformán négykézláb, mert a harcok még folytak, és ágyúztak. Talán egy napi járás után Sachsenhausenbe értünk. Itt napokig magas lázzal feküdtem, hideg tályog volt a csípőmön, amit visszatérésem után is sokáig kezeltek. A faluban lengyel katonák és zsidó tisztek voltak, igyekeztek segíteni nekünk. Két-három hét után egypáran elindultunk gyalogosan hazafelé, és június végére a cseh határhoz értünk. Itt fertőtlenítettek minket, enni adtak, a Vörös kereszt ruhát. Innen vonattal indultunk Budapestre.

A Nyugati pályaudvarra napok múlva érkeztünk meg, mert vagy állt a vonat, vagy át kellett szállni. Június vége, július eleje lehetett. Amikor a Nyugati pályaudvarra beérkeztünk, emlékszem, hogy valami paplant is hurcoltam magammal, nem emlékszem, honnan, mióta volt velem. Nem is tudom, hogy volt-e villamos, vagy nem volt, hogy a Nyugatiból az Elemér utcáig gyalog mentünk vagy nem, erre már nem emlékszem. Anyukám tudta, hogy jövök, mert volt egy bácsi a házban, aki mindennap kiment a Nyugatiba, hogy megnézzze, jönnek-e rokonok, ismerősök, és mikor engem meglátott, nem szólt semmit, csak hazarohant, és szólt az anyukámnak. És mire én hazaértem, a testvérem, aki a Jointban dolgozott, már otthon volt, mert anyukám rögtön üzent érte. Tehát az anyukám és a testvérem várt otthon. A testvérem folyamatosan érdeklődött felőlem azoktól, akik már visszaérkeztek, a Bethlen téren pedig listák voltak kihelyezve. [A Bethlen téri hitközség épületében működött az OMZSA. – A szerk.]

Budapest felszabadulásakor anyukám és a nővérem visszakerült Budáról Pestre. A lakásra a szomszédok vigyáztak, így nem emlékszem, hogy valami is eltűnt volna. Hazaérkezésemkor nagy volt az öröm, és emlékszem, hogy tökfőzeléket csinált az anyukám, amit soha nem ettem meg, de akkor megettem, mert nagyon éhes voltam. De nem is tudom, hogy annyira éhes voltam-e, mert már biztos nem voltam olyan kiéhezett, hiszen olyan 38 vagy 40 kilóval jöhöttem haza, ami az én magasságomhoz képest, én elég alacsony vagyok, nem olyan rettenetes, mert én már úgy-ahogy táplálkoztam. Szerintem nem voltam ijesztő. És még szerencse volt, hogy voltak némi „tartalékaim”, mert beteg voltam. És nehezebben gyógyultam volna, ha még ennél is rosszabb fizikai állapotban lettem volna. Emlékszem, anyukámék hiába tették az orrom elé a kedvenc ételemet, a resztelt májat, amit egész idő alatt kívántam, sokáig nem tudtam megenni.

Kezdetben állandóan kezelésre jártam. Úgy jöttem haza, hogy a csípőmön levő tályog egyáltalán nem volt kikezelve, az általános fizikai állapotom se volt a legjobb. Emlékszem, sokáig nagyon gyengének, erőtlennek éreztem magam. Talán egy-két hónap múlva elmentem dolgozni. A munka egy ismerősöm révén adódott, a Pozsonyi úton egy textilszövő műhelyben dolgoztam, ami egy zsidó emberé volt. Hogy mit csináltam pontosan, már nem tudom, csak arra emlékszem, hogy az unokaöccsével motorbiciklin a Stefánia útra kellett kivinni a textileket, és ott fehéríteni. Nem volt azért olyan egyszerű az a munka, de legalább volt. És talán még valahol máshol is dolgoztam. Amikor felvétel volt a Jointnál a Bethlen téren, akkor megkérdezte a testvérem, hogy én is jöhetnék-e, és szívesen fogadtak. A szociális osztályon dolgoztam, nagyon jó, baráti környezet volt ott, hiszen akkor mindenki nagyon lelkes volt, és mindenki annyira figyelt a másokra, mindenki

érezte, hogy rendkívüli időket élünk.

Családgondozó lettem, a Pozsonyi út és környéke tartozott hozzám. Csupa idős, gettóból visszakerült emberrel kerültem össze vagy olyanokkal, akik deportálásból jöttek vissza, majdnem mindnyájan sürgős segítségre szorultak. Hiába voltak köztük fiatalok, nemigen tudtak dolgozni. Ezek nagyon-nagyon lehangoló esetek voltak, mert mivel állt szemben az ember? Meg kellett hallgatni az embereket, és ha nem is vigaszt, de egy kis reménységet nyújtani azoknak, akik elhalt hozzátartozóik után, eltűnt pénzük vagy vagyonuk miatt sírtak. És ez elég szomorú volt, talán jobb lett volna mással foglalkozni.

De a fiatalság győzött, mert ettől függetlenül elég jó kedélyben voltam, és ki tudtam kapcsolni magam a hétvégeken, de ugyanakkor nagyon szerettem is ezt csinálni, így hát öt vagy hat évig itt dolgoztam. Azt hiszem, hogy kedveltek engem, mert mindig ugyanazokra a helyekre jártam, és összeszoktunk. Mindenkinek próbáltam segíteni, elintéztam, hogy ingyenes segítségben részesüljenek, hiszen ezzel is vigaszt és segítséget tudtunk valahogy nyújtani. Meg a többségük úgy gondolta, hogy ez nekik jár a sok szenvedésért, mert a halál torkában voltak, és megkínózták őket. Nagyon sokan fordultak hozzánk segítségért, de hát ez természetes volt, nagyon zavaros volt a helyzet. Nekik a Joint segítsége az életet jelentette vagy legalábbis azt, hogy el tudtak indulni. Akkor úgy láttam őket, mint tehetetlen, idős, öreg embereket, de azért láttam így, mert fiatal voltam. Aztán szerintem a nagy részük valahogy rendbejött, vagy a hozzátartozók segítségével, vagy egyszerűen az emberi természet segítségével. Mert az ember vagy életben marad, és él tovább, és akkor ezeket a dolgokat nem szabad mindig elővenni.

Ez a ma élő idős emberek szokása szerintem, hogy nagyon sokszor idézik a múltat és abból is a keserűt. Ezen felülemelkedni rettenetesen nehéz, de szerintem muszáj. Annak idején közösségbe kellett volna vinni őket, amire nem volt mód, és akkor nem is gondoltak rá. Én mindig azt gondoltam, hogy minden idős ember a rosszat idézi a múltból, pedig abból tanulni is lehet, így el lehet kerülni az újabb keserőségeket, igaz, mindig újabb szomorúságok is jönnek. Tehát azokon rágódni, amik akkor voltak, abból tanulni nem lehet, az elveszett idő. Elpocsékolom azt a keveset, ami még jó lehetne, ha visszamegyek a múltba. Nem baj, ha azt idézem a múltból, ami jó volt, az talán segít egy kicsit. De hát persze ehhez idő kell. Fiatalon nem tudja az ember, milyen felbecsülhetetlen kincs van a kezében, annyira természetesnek veszi. Csak utólag érzi, hogy mit kellett volna tennie, pedig nem pocsékolta el az idejét, mert végső soron jól érezte magát, csak nem értékelte, természetesnek vette ezt az állapotot, olyannak vette, ami az élet velejárója. Az is, de mégsem az. Ha nem tudod, akkor nem éled át intenzíven és tudatosan a fiatalságot.

Hogy mi történt a család holmiival? A lakáson kívül nem is volt nekünk vagyonunk. Volt talán perzsaszőnyeg és egy pár kisebb dolog, amit ma is őrzök, de hogy hogyan maradtak meg, soha nem beszéltünk róla. Azt sem tudom például, hogy le volt-e zárva a lakás, vagy volt-e benne valaki. Biztos, hogy volt róla szó, de erre már nem emlékszem. Még a KISOK-pályán voltunk, amikor az a gróf elbújtatta anyukámat és a testvéreimet, úgy számolom, hogy Budapest felszabadulásáig olyan négy hónapot tölthettek ott. Úgy gondolom, a szomszédok vigyáztak a lakásra, mert akkor már zsidók nem voltak a házban. Nem bombáztak le bennünket, nem hordták szét a lakást, ilyen értelemben szerencsénk volt.

A férjemet Polgár Ferencnek hívták, a mi családjunkéhoz hasonló felfogású, jómódú pesti zsidó családból származott, anyukájának jól menő nagykereskedése volt, ahol különböző edényeket

árultak. Feri az érettségi után, miután felsőfokú tanulmányokról az 1940-es évek elején nem is álmodhatott [lásd: zsidótörvények Magyarországon], bőrdíszművességet tanult, mestervizsgát szerzett. Akkoriban mást nemigen lehetett tanulni. Egyébként Feri a szakmájában nagyon kreatív volt, ő készített először Magyarországon vászonnal kombinált légi bőrdöngőket, ezek jóval könnyebbek voltak, mint a csak bőrből készült súlyos társaik.

Négyen voltak testvérek, két fiú és két lány. Feri fivére haza sem jött a deportálásból, Svédországon keresztül az Egyesült Államokba ment. Az idősebbik nővérének az élete nagyon tragikusan alakult. Egy nyilas [lásd: nyilasok] fiú volt a szerelme, aki meg akarta menteni, el tudta volna rejtetni, de Éva nem fogadta el a segítséget, és tragikus körülmények között halt meg. Húga, a későbbi sógornőm, 17-18 évesen a gettóban bujkálva valahogy túlélte a háborút, és az első adandó alkalommal elhagyta az országot, Venezuelába ment ott élő rokonokhoz. 1956-ban hozzájuk mentünk Venezuelába.

A férjemet még akkor ismertem meg, mielőtt elvittek volna munkaszolgálatra. A tizennyolcadik születésnapomon a nővérem elvitt Siófokra egy pár napra. A Balaton közepén bemutatott egyik ismerőse fiának. Másnap ezzel a fiúval elmentünk Füredre hajóval. Mindketten elaludtunk a hajón, és éppen hogy odaértünk, fürödtünk és már jöttünk is vissza. Ez 1943 nyarán történt, őt pedig nem sokkal ezután elvitték munkaszolgálatra, éppen hogy megismertem. Nem voltunk mi olyan nagy barátságban, hogy írt volna nekem, de talán a családja útján tudtam róla. És akkor elvittek engem is. Amikor visszajöttem, egy idő után ő is visszakerült, Debrecenen keresztül, ha jól emlékszem. Még Oroszországban átszökött a németektől az oroszokhoz jó pár munkaszolgálatos társával együtt – rájuk egyébként a biztos halál várt volna –, és jópár hónapig ott volt. Végül az oroszokkal együtt jött Magyarországra, és Debrecenben maradt egy ideig. Miután visszakerült Budapestre, azután kerültünk össze.

1945-től 1947 végéig apró kitérőkkel barátkoztunk. Nem volt nagyon szoros kapcsolat, közöttünk, de aztán mégis azzá lett. Az eljegyzés rá nagyon jellemző módon, de számomra kedvesen alakult. A férjem egy nagyon csöndes, nyugodt ember volt. Talán gátlásosságból, talán a fegyelmezettsége okán, a szélsőséges érzelmi megnyilvánulások nemigen jellemezték. A Rózsák terén mentünk, valószínűleg színházba vagy valahova, amikor egyszer csak a zsebébe nyúlt, kivett egy dobozt, és azt mondta: „Ja, itt vannak a gyűrűk.” Ez volt az eljegyzésünk. Őt ismerni és szeretni kellett ahhoz, hogy ezt ne furcsának, hanem kedvesnek tekintse az ember. Ez egy rá nagyon jellemző momentum volt. Szeptemberre volt kiírva a házasságkötésünk, a zsidó ünnepekre, nem mondtam senkinek [lásd: őszi ünnepek]. Valahogy akkor nem olyan idők voltak. Mikor a házasságkötő teremből jövet, az Andrássy úton vagy az Eötvös utcában jöttünk a férjemmel meg talán a testvéremmel gyalog, összetalálkoztam a közvetlen főnökömmel a Jointból, aki egy nagyon aranyos ember volt. Azt mondja: maga mit jár erre? Mondom, most jöttem az anyakönyvvezetőtől. Így tudták meg a kollégáim, hogy férjhez mentem, úgyhogy mire visszamentem dolgozni, kaptam a munkatársaimtól egy szép ezüst tálcát. Nászútra Visegrádra mentünk egy hétre, akkor már volt egy kis albérletünk a Teréz körúton, ahova visszajöttünk.

Éva lányom 1949. február 2-án született, Budapesten. Nevét a férjem tragikusan elpusztult lánytestvérének emlékére kapta. Hogy milyen nevelést adtam a gyermekemnek? Hát, elég helytelen módon, az olyan dolgokról, hogy ki kicsoda és ki kicsoda nemigen beszéltünk. Jól emlékszem a caracasi sógornőmnek még a pesti gettóban 1944-ben elmondott szavaira, hogy ha

őneki gyereke lesz, megpróbálja őt beilleszteni egy olyan világba, ahol nincs gyűlölködés, nincs megkülönböztetés, ahol nem ezen múlnak a dolgok. És valóban, amikor tíz évvel később, 1957-ben Venezuelába mentünk, láttuk, hogy teljesen beilleszkedett, és a családja számára nagyon harmonikus, kiegyensúlyozott életet sikerült biztosítani. Számomra, különösen az első évtizedet illetően, példaértékű volt az, ahogyan ő élt, és ahogyan ő szervezte az életét. Kimondhatatlanul hálás vagyok azért, hogy az első perctől mellettünk állt, és mindenben segített nekünk, hogy aktívan részt vett az életünkben.

Évi 1956-ban a Lovag utcai általános iskola második osztályába járt, hét éves volt. És ahogy később elmesélte nekem, annak ellenére, hogy igyekeztünk őelőtte nem beszélni arról, hogy el fogunk menni, hogy kiszökünk az országból, nagyon sok mindent tudott. [Az 1956-os forradalom alatt és után nagyon sokan hagyták el Magyarországot. Az emigránsok között történelmi és társadalomtörténeti okokból igen sok zsidó volt. – A szerk.] De hát olyan nincs, hogy egy gyerek a jelekből vagy elejtett szavakból ne állítson össze valamilyen képet magának. Az általa összeállított kép szerint mi elmegyünk, őt meg itt hagyjuk. Akkoriban a nagyszülőkkel laktunk együtt a Dessewffy utcában, és azt a következtetést vontam le, hogy ő ott fog maradni. De ezt nem mondta, hanem a félelem, az megmaradt benne. Ha beszél róla, akkor természetesen ezt nem kellett volna átélnie, mert elmondtam volna neki, hogy nem erről van szó. De attól féltünk, hogy talán az iskolában vagy valahol máshol beszél erről. Szóval tudta a gyerek

A mi kimenetelünknek tulajdonképpen egzisztenciális okai nemigen voltak. A férjem a rákospalotai bőrgyárban dolgozott mint utókalkuláció-vezető, én pedig már öt éve az akkori Könnyűipari Minisztérium textilosztályán egy főkönyvelő mellett dolgoztam. Ez a textilosztály mint kirendeltség először Zuglóban működött, aztán bent, a mai Béke Hotel épületében, utoljára pedig a Csengery utcában volt. Onnan mentem el, és nem mondtam semmit, csak másnap nem mentem dolgozni. Talán a legfontosabb szempont az volt, hogy nagyon féltettem a férjemet, hogy az 1956-os időkben érte jönnek, de nem azért, hogy elvigyék, hanem hogy valamiben részt vegyen. A férjem vezető beosztásban volt, de egy teljesen apolitikus ember volt. 1956 októberében egy hétig nem jött haza, és nem tudtam róla semmit, és a család sem. Azt a hetet átsírtam, mert nagyon bennem voltak a régi emlékek, a félelem, amik akkor jönnek újra elő, mikor drasztikus módon változik valami. És akkor talán úgy éreztem, hogy egy csendesebb helyre kellene menni, egy olyan helyre, ahol nem kell mindig valamitől félni.

És akkor megért bennünk az elhatározás, hogy elmegyünk. Egy-két aktatáska, pizsama, mackóruha és egy nagyon vastag télikabát, egy váltás fehérnemű, és amennyire lehetett, felöltöztünk [A mackóruha vagy tréningruha az 1950-es évek jellegzetes viselete volt: ma nyilvánvalóan a „szabadidőruha” kategóriájába sorolnánk, de az ötvenes években a gyerekek – főleg a szegényebb családok gyermekei – iskolába is jártak mackóruhában, ami nadrágból és többnyire bebújós felső részből állt, rendszerint sötétkék volt, bár készült más színekben is. Rossz minőségű, kitérdesedésre hajlamos anyagból készült. – A szerk.]. A kimenetel félelmetes volt. Ha jól emlékszem, egy fényképezőgép volt, amiért valaki segített ebben. A férjemnél volt valamennyi forint, az apósom pedig adott egy gyűrűt, ha akármilyen történik velünk, akkor legyen, talán azzal tudunk majd valamit csinálni. A nyugati határ felé menet a vonaton nem volt semmi probléma, aztán egy este, ahogy mentünk, magyar katonákkal találkoztunk, akik semmi különösebb dolgot nem csináltak, csak megkérdezték, hogy hova megyünk. Hát, ugye a határra. Nem lehetett ott mást mondani. Azt kérdezte az egyik, hogy hát miért akarunk elmenni. A férjem azt válaszolta,

hogy Kádár elvtárs azt mondta, hogy aki menni akar, az menjen. Persze ez nem volt ilyen egyszerű, de nem haragudtak meg érte. Félrement a férjem ott valamelyikkel, megbeszélték, hogy átsegítenek. Szóval vállalkozott valaki – biztos volt, aki tudott pénzt adni, lehet, hogy a férjem is tudott valamit adni –, hogy az időközben hat-nyolc fővé verbuválódó csoportunkat átsegíti az osztrák határon.

Éjszaka volt és nagyon félelmetes, mert először is valami rettenetesen keskeny pallón kellett keresztül menni, ami alatt zuhogott a víz. Ez valahol az országhatár közelében lehetett. Rettenetesen féltettem Évit, a lányomat. Először a férjem vitte, aztán egy fiatalember vette át a hat-nyolc fős csoportból, aki azt mondta, hogy biztonságosan át tudja vinni. Át is vitte – ez a segítő gesztus ott, akkor szinte természetes volt: mi is fiatalok voltunk, kölcsönösen segítettük egymást. Ezután egy szögesdrót alatt kellett átmászni, ami alá volt aknázva, és aztán egyszer csak nagyon érdekes módon megváltozott a világítás: a nagyon gyér és sárga fényből egy kékes fényű, erősen kivilágított, érezhetően egész más világba léptünk. Egy vöröskeresztes tábor volt távolabb, az országúton túl, itt, aki akart, teát kaphatott, vagy ott aludhatott, amíg nem tudott tovább menni. Emlékszem, a fapadokra szalma volt lehintve, és az Évit egész éjjel az ölemben kellett tartani, mert azt mondta, hogy piszkos. Nem volt az piszkos, csak nem volt hozzászokva, soha azelőtt nem látott szalmával lehintett fekhelyet.

Reggel valahogy tovább mentünk. Útközben valahogy hozzánk csapódott egy fiatalember, aki megkérdezte, hogyan akarunk tovább jutni. Biztos vagyok benne, hogy a férjem nem fordult hozzá, mert ő senkihez nem fordult volna segítségért. Ő annyira tartotta magát, hogy úgy vélte, hogy amit meg tudunk magunktól csinálni, megcsináljuk, de segítséget nem kérünk. Bécsben tudtuk, hova akarunk menni, voltak ismerősök, akiket felkereshettünk, csak némi útbaigazítás kellett, és Bécsben rengeteg olyan hely volt, ahol segítettek az embereken, hivatalosan államilag vagy a bécsi zsidó közösségen keresztül. És akkor a három, magunkkal hozott kis ékszer közül az egyiket eladtuk, hogy a fiatalember megvehesse nekünk a Bécsbe szóló vonatjegyeket. Fogalmam sincs, mennyit értek az ékszerek, számomra mindenekelőtt eszmei értékük volt.

A bécsi vonaton valami olyan dolog történt, ami valószínűleg nagyon sok magyarral megtörtént. Hangsúlyozom, az én férjem olyan típusú volt, aki nem nagyon állt szóba másokkal itthon sem, ha megszólították; nagyon aranyos valaki volt, de nem olyan hirtelen barátkozó volt, részben pedig feszélyezve is érezte magát a mi státusunk miatt, gondolom. Pedig az osztrákok közül nagyon kedvesek is akadtak. A bécsi vonaton velünk szemben ült egy középkorú úriember, olyan vidéki gazdálkodóféle, nem paraszt, jó külsejű, jó módúnak látszott, és beszédbe elegyedett a férjemmel. És akkor azt kérdezte, hogy van-e nekünk hova mennünk. A férjem rögtön azt mondta, hogy igen, pedig nem volt. Annál is inkább nem volt, mert az első éjszakát Bécsbe érkezve a rendőrségen töltöttük, mert nem volt hol éjszakázzunk. Úgyhogy nem tudom, hogyan alakult volna az életünk, ha férjem azt mondja, hogy nincs hova mennünk. Abban biztos vagyok, hogy az az ember azért kérdezte, mert azt mondta volna, hogy jöjjenek oda. Lehet, hogy valami munkára gondolt, valami háztartásra – ezt nem lehet tudni. Ez megmaradt bennem azért, mert éreztem, hogy az az ember egy kicsit csalódott volt, egy kicsit megsértve érezte magát.

Megérkeztünk Bécsbe, megvolt a cím, hogy hova megyünk, nagy viszontagságok között el is értünk oda. Ezeket az embereket nagyon jól ismertük, mert a testvérem Árpád nevű volt élettársának a testvéréről volt szó, aki Bécsben élt a férjével, aki rendőr volt, és a három fiával. Hozzájuk

mentünk, nem hiszem, hogy tudták, hogy menni fogunk. Örülni örültek, de nem nagyon tudtak nekünk segíteni, mert egy szoba-konyhás lakásban laktak öten. A három kamasz fiú – a két idősebb már dolgozott –, a papa és a mama. Megpróbáltak nekünk segíteni azzal, hogy elvittek egy közeli iskoláig, ahol ideiglenes szálláshelyet rendeztek be, de inkább elindultunk vissza Bécs belvárosa felé. Mire beértünk, minden valamire való szállás tele volt magyarokkal. A Mariahilferstrasse környékén és a pályaudvaron megnéztük a kiírásokat, mindenfelé járkáltunk, és egyszer csak valahogy a rendőrségre kerültünk, késő este, tíz óra volt, és bementünk, hogy tudnak-e valamiben segíteni. Azt mondták, hogy csak abban, ha ott maradunk reggelig. Aztán gondoltuk, hogy hova menjünk. De ott aztán nagy kín volt, mert a férjemnek máshova kellett mennie. Éjfélig ültünk, amíg ujjlenyomatot, adatokat és mindent vettek rólunk, és akkor Évivel elmentem a női szakaszba. Az éjszakára bevitt utcalányok társaságában töltöttük az éjszakát, a férjem pedig a férfi részlegben.

Reggel ötkor engedtek ki, az egész éjjelt átsírtam, Évi vigasztalt. Nem tudom, valahogy rám tört az, hogy mit tettem, és hogy kidobtuk magunkat a világba. Reggel, mikor már a férjemmel összeházasztam, már nyugodtabb voltam, mert az is izgatott, hogy mikor engednek ki, és hogy fogunk újra találkozni. És akkor elkezdtünk keresni, és találtunk is a Westbahnhof mögött, eléggé kétes helyen egy szállást. A Schönbrunnba vezető út mentén volt egy szálloda, voltak már benne magyarok, és tudtak is nekünk adni egy szobát, ahol volt mosdó is. Szegény gyerekeimet hideg vízben mostam le a mosdóban óvatosan, és egy nagyon tiszta, nagyon szép ágyba tudtam betenni. Ez volt akkor a legfontosabb. És akkor mi is lefeküdtünk aludni. És másnap elindult az élet, mentünk Bécsbe megkeresni azokat a helyeket, ahol útbaigazítanak, ahol valami ennivalót szerezhattunk.

A férjem szülei addigra már, gondolom, értesítették valamilyen módon a férjem Venezuelában élő testvérét, hogy Bécsben vagyunk, így 1956 telén már a sógornóm tudta, hogy megyünk, és nagyon boldog volt, mert ő már nagyon vágyódott egy közvetlen családtag után. Volt ott nagynéni, nagybácsi, de a szűkebb értelemben vett családból senki. És most viszontláthatja a testvérét! Az anyósomnak, apósomnak tulajdonképpen megvolt az útlevele, hogy kivándorolnak a lányukhoz, de az én gyerekeim miatt nem mentek. Nem tudtak elszakadni tőle. De ahogy mi elmentünk, abban a pillanatban ők már elkezdtek intézni azt, hogy kijönnék – amin már nem sok intéznivaló volt –, és egy éven belül, 1958-ban, már ők is Venezuelában voltak. És akkor, azt hiszem, a sógornóm küldött valami pénzt, de a férjem nem nagyon akarta, hogy anyagilag támogasson minket. Először eladogattuk, amit lehetett. Aztán az ismerős család révén egy olcsóbb helyre költöztünk, ahol öt hónapig laktunk.

Öt hónapig tartott az ügyintézés Bécsben, hogy Venezuelába tudjunk menni, ezért ott a helyszínen is regisztráltatni kellett magunkat. Azonkívül a férjem jelentkezett munkára, hogy addig is tudjon a szakmájában dolgozni. És az történt, hogy az elutazásunk előtt három vagy négy nappal közvetítették ki őt egy nagyon jó állásba. Az első időkben annyi jelentkező volt, hogy nem tudtak a szakmájában munkát adni, ő meg nem akart mást vállalni. Nekem is ajánlottak valamit egy baromfiüzletben, de hát a gyerektől nem tudtam igazán munkát vállalni. A néni, akinél laktunk, nagyon aranyos volt az Évivel, és az Évi aztán lassan megszerette őt, és ment is vele. Vitte őt mindenfelé, még gyerekelőadásra is. Általában elment vidékre a rokonaihoz, s otthagyták nekünk a lakást. Amikor meg ott volt, akkor a konyhában aludt. A vécé és a vízcsap a folyosón volt, fürdőszobának nyoma sem volt. Így festett egyébként akkoriban egy átlagos bécsi lakóház. Bécsben akkor még nagyon sok helyen így laktak az emberek.

Bécsből leveleztem az édesanyámmal és a testvéremmel, küldtem nekik csomagot, és visszaküldtem a nagyon meleg báránybéléses télikabátomat, mert azt tudtam, hogy a trópusokra megyünk, és arra nem lesz szükségem. Még egy ideig tartottam a kapcsolatot egy-két barátnőmmel és kolléganőmmel, de aztán már nem lehetett, mert az élet úgy hozta, hogy annyi új momentum volt az életemben, és annyira elfoglalt voltam.

Venezuelában bizonyos szempontból egy nyitottabb világ várt, Caracas az emigránsok valóságos gyülekezőhelye volt. Szinte minden európai nációnak volt egy kisebb-nagyobb közössége, ez már önmagában is igen sokszínű volt. A magyar emigráción belül volt egy zsidó közösség, de ez nem a hitközségen keresztül, hanem a baráti kapcsolatok mentén működött nagyon jól. Mi a tíz éve ott élő sógornőm és családja, gyermekei révén kerültünk kapcsolatba az ottani magyar közösséggel. Venezuelában a származásunkról szó sem esett, ez egyszerűen nem volt szempont. Ugyanakkor, nyilván nem véletlenül, a sógornőmnek döntően zsidó barátai voltak. És az ottani magyarok részéről, akik más valláshoz tartoztak, semmiféle ellenségeskedéssel nem találkoztunk. Érdekes, hogy ők más utakon jártak, más foglalkozásokat űztek, másképp indították el az életüket. A zsidó származású emigránsok döntően a ruhaiparban, a konfekcióiparban helyezkedtek el – ez hagyományosan zsidó kézben, zsidó származásúak irányítása alatt volt. Még azok is boldogultak itt, akiknek korábban fogalmuk sem volt a szabásról és a varrásról. Egyik vitte a másikat ebbe a szakmába, és itt biztos egzisztenciát remélhettek, és ez akkor és ott mindennél fontosabb volt. Korábbi, más irányú szakmai ambícióidról az esetek többségében lemondhattál, bár itt is voltak kivételek. A sógornőm férje például másképp boldogult: egy irodabútorgyárban dolgozott mérnökként. A férjem a saját szakmájában maradt, a sógornőm családjának bőrdíszműüzletében dolgozott.

Kint tartózkodásunk harmadik évében mentem állásba, de addig is nagyon mozgalmasan éltem: segítettem a sógornőmnek az üzletben, együtt laktam az 1958-ban kiérkezett anyukámmal és a testvéremmel, férjemmel és az Évivel, mindenkiről gondoskodtam. És egy idő után rájöttem, hogy döntően mindig egymás között forgunk, csak magyarul beszélünk, és ez akadálya volt hosszú távon az ottani miliőbe való beilleszkedésünknek, és nagyon komoly problémákat okozott, amikor állásba mentem. Nyelvi és minden más szempontból is az Évinek volt a legkönnyebb dolga, ő két hónap alatt tökéletesen beilleszkedett, folyékonyan beszélt spanyolul. Nekem sem volt az első naptól probléma a vásárlás vagy a hétköznapi dolgok elintézése, mert összeállítottam magamnak a szótárból a szükséges szavakat, és lassan-lassan aztán megtanultam a dolgok nevét. A sógornőm, aki már tíz éve ott volt, 19 éves korában került oda, tökéletesen beszélt spanyolul, és rengeteget segített nekem.

Mikor egy kicsit konszolidálódott a helyzet, kezdtek hiányozni a könyvek az életemből, és elkezdtem olvasni spanyolul. Az első spanyol könyv, amit elolvastam, Zilahy Lajos „Valamit visz a víz” című könyve volt spanyolul, mert úgy gondoltam, hogy amit már ismerek, azt sokkal könnyebb lesz olvasni [Zilahy Lajos (1891–1974 – író, publicista. – A szerk.]. Az első követte a második, és lassan-lassan így kezdtem. Aztán arra gondoltam, hogy ki kell szakítani magam a környezetemből, hogy rendesen megtanuljak spanyolul. És akkor elmentem egy fehérneműgyárba dolgozni, ahol aztán négy évig maradtam, méghozzá az irodában, ahol adminisztrációs dolgokkal kellett foglalkozni. A legnehezebben a telefont szoktam meg, ahhoz komolyabb nyelvtudás kellett, de aztán lassan az is ment. Itt abban állapodtam meg, hogy nem addig maradok, ameddig a többiek, hanem korábban, három óra körül megyek el (a munkaidő délután öt óráig tartott).

És ugyanannak az utcának a végén – Caracas egyik főútvonaláról van szó – ott volt már akkor egy nagy bőrdíszműüzletünk, ahol délelőttönként a sógornóm segített a férjemnek, kiszolgált, ezalatt a férjem az üzlet hátsó traktusában levő műhelyben tudott dolgozni, és akkor délután fölváltottam a sógornómet, és este nyolckor vagy fél nyolckor zártunk. Akkor mentünk haza, akkor főztem, és akkor foglalkoztam, amennyit lehetett, a lányommal. Napközben azért el-elmentem, vagy a sógornóm vitte az Évit mindenfelé az iskolából, mert járt mindenre, balettra, erre-arra. Részben készárut árultunk, részben a férjem által készített bőrdíszműves dolgokat árultuk. Úgyhogy nem volt olyan egyszerű a helyzetem, de nem éreztem a súlyát olyan nagyon. Később importáltunk ugyancsak bőrdíszműves dolgokat, ezeket is árultuk, miközben az üzlet mögötti műhelyben a férjem dolgozott. Ez egy családi vállalkozás volt. Amikor pedig a sógorom ránk hagyta az üzletet, én egész nap ott dolgoztam (ekkor csak egy állásom volt), a sógoromnak rengeteg kintlévősége volt, amit nekünk kellett behajtani. Később elhagytuk az üzletet, és egy nagy irodaépületbe költöztünk, akkor már nemcsak bőrdíszműves dolgokat, hanem képereteket és például hamutartókat is importáltunk, ez utóbbiakat Németországból, és azokat adtuk el. Itt én vezettem az irodát, egy alkalmazottunk volt. Amikor rosszul ment az üzlet, újra állásba mentem.

Évi egy magániskolába járt, ha jól emlékszem, amerikai neve volt az iskolának, a tandíj egyáltalán nem volt vészes, a sógornóm gyerekei is oda jártak. Mint a családból a harmadik gyereknek, csak fele tandíjat kellett fizetnünk. Egy idő után, amikor a gyerekek a középiskolába kerültek, a sógornóm átíratta a két gyereket a német iskolába, mert az volt a legjobb iskola. Ez a német iskola a Caracasban régóta élő német emigránsok, illetve azok leszármazottainak a középiskolája volt, a tanárok pedig részben az Egyesült Államokban, részben Európában tanultak. És oda is harmadik gyerekeként ment az Évi, hogy ne kelljen annyit fizetni. És mikor az Évi a második gimnáziumi osztályt elvégezte, azt mondta, hogy ő a zsidó iskolába akar járni. A sógornóm fiai a német gimnáziumban végeztek, az Évi a zsidó gimnáziumban. Azokban a közösségekben, ahova akkor jártunk, klubokba, ide, oda, amoda, valószínűleg a lányom olyan barátokra tett szert, akik olyan hatással voltak rá, hogy ilyen döntést hozott, és én megértettem őt. Kisebb korban ennek nemigen van jelentősége, nagyobb korban az efféle érzékenységek előjönnek, és a gyermekem oda akart járni, ahova tartozónak vélte magát.

Rendszeresen jártunk az ottani zsidó közösség rendezvényeire, ahol a zsidó ünnepek, illetve a nagyobb társadalmi események alkalmából jöttünk össze. Ez egy világi szemléletű, nyitott társaság volt, mi, szülők külön, és a gyermekeink ugyancsak külön. Klubszerű életet éltünk, barátkoztunk, segítettük egymást. Évi nem tőlünk, hanem saját társaságán belül, a vele egyívású gyerekekkel barátkozva szerzett ismereteket a zsidó gimnáziumról, és döntött úgy, hogy itt akarja folytatni a tanulmányait.

Évi később egyetemre járt, szociológus lett. 1979-ben meghalt az édesanyám, aki magas kort ért meg, nagyon sokáig ápoltam, gondoskodtam róla. Egy-két évvel később különköltöztem a férjemtől: anyukám halála után, illetve a lányom önállóvá válásával párhuzamosan ekkorra valahogy végleg kiütköztek a habitusunk, a környezetünk és a világról vallott felfogásunk közötti különbségek. Továbbra is közös üzletben dolgoztunk, de külön éltünk. Az 1980-as évek második felében kezdett foglalkoztatni a gondolat, hogy hazatelepülök. A lányom „rendben volt”, nem igényelte a mindennapi törődést és kapcsolatot, a férjemtől való különköltözésem – mindezen körülmények azt az álláspontomat erősítették, hogy hazatelepüljek. Mielőtt végleg elhatároztam magam, megkérdeztem a lányomat, hogy miután ő is egyedül maradt – férjétől különváltan éltek –,

hogy nem jönn-e velem haza, Magyarországra. Ő azonban annyira ragaszkodott Venezuelához, annyira szerette színes, trópusi kavalkádját, annyira oda kötődött, nem pedig Magyarországhoz, hogy végül egyedül jöttem haza. A helyzetemet könnyítette és motiválta, hogy ugyanebben az időben még két barátnőm települt haza Venezuelából, így volt kivel a közvetlen tapasztalatokat megosztanom. Nem volt könnyű, de egyrészt nem voltam egyedül, másrészt pedig az 1990-es évek Magyarországá igen szimpatikus képet mutatott.